

Balázs Géza

Hamvas Béla nyelvelméleti gondolatai

A *Patmosz* II. kötetében (1964–1966) olvashatók Hamvas Béla nyelvelméleti gondolatai. Ezek nem képeznek teljes egészet, vagyis nyelvelméletet, de morzsái egy másfajta nyelvi megközelítésnek, amelynek kifejtésére Hamvas nem vállalkozott. Kulcsmondatnak gondolom a következőt:

„Nyelvelméletünket németek csinálták, de mindenesetre a német filológia hatása alatt.” (1992: 85.)

Mindazon szerzők, akik valamiképpen elégedetlenek a magyar nyelvtannal, főként a szűkebb értelmű grammatikával (morfológia, szintaxis), többször emlegetik, hogy a magyar nyelvtan nem „önmagából”, sajátosságaiból lett megalkotva, hanem idegen minták alapján. Karácsony Sándor egyenesen ezt kérdezi: „Van-e magyar grammatika?” (Karácsony 1985: 26.) Ő is szóba hozza grammatikánk, nyelvtanunk német szemléletét:

„abban az indogermán grammatikai rendszerben, amelyben mozogni szoktunk akkor is, ha magyar nyelvi tényekről van szó, a magyar mellérendelésből édeskevés látszik.” (Karácsony 1985: 27.)

Másutt így ír:

„A tudományos nyelvészet ugyanis a sajátosságok meghatározása közben az indogermán nyelvek szempontjai szerint jár el, s nem a finnugor nyelvek belső törvényszerűségeit kereste és találta meg.” (Karácsony 1985: 198.)

Még pontosabban:

„A magyar grammatikának azonban saját törvényei vannak, s ezek a törvények mások, mint egyéb nyelvek törvényszerűségei.” (Karácsony 1985: 209.)

Merthogy Karácsony Sándor a mellérendelést tekinti a magyar észjárás, és hozzá kapcsolódóan a nyelv egyik meghatározójának. Hamvas Béla és Karácsony Sándor magyar nyelvi programja hasonló, utóbbi ezt így fogalmazta meg:

„A magyar nyelvet önmagából kell megismernünk, lelkiismeretesen leírunk, és törvényszerűségeit kodifikálnunk. Rövidebben fogalmazva: itt az ideje megírunk az első magyar grammatikát, mert rendszeres magyar grammatikánk a mai napig nincsen.” (Karácsony 1985: 28.)

Karácsony nem fejt ki, hogy pontosan mit ért rendszeres magyar grammatikán. Ha jól értelmezem, akkor egy nem latin alapú és nem a német filológia alapján szerveződő szó- és mondatközpontú (szófajalapú és mondatrészeket osztályozó) grammatikára gondol, hanem sokkal inkább kifejezés- vagy szövegközpontú nyelvtanra. Hiszen legfőbb észrevétele, a mellérendelés alapvetően egy gondolkodási művelet, amelyet kapcsolatba hoz a magyar ember viselkedésével. Hasonló jegyek mintha Hamvasnál is feltűnnének. Ő is a kifejezést teszi előtérbe, nem a grammatikai szerkezetet:

„Nem tudni pontosan, ki volt, aki a magyar szórendről azt állította, hogy a szavak a mondatban fontosságuk sorrendjében helyezkednek el. A lényegesebb kerül előre, mert a hangsúly a mondat elején van. Az illető valószínűleg nem volt magyar. Nyelvelméletünket németek csinálták, de mindenesetre a német filológia hatása alatt.” (Hamvas 1992: 85.)

A magyar szórendről sokáig állították, hogy szabad. Az újabb leírások már pontosabbak:

„A magyar szórendet szabad szórendnek szokás nevezni. Ennek ellenére fölfedezhető benne bizonyos, sokszor bonyolult szabályszerűségek. Ezeket többnyire a beszédfunkció irányítja, de kisebb mértékben grammatikai körülmények is: egyes szófajoknak vagy mondatrészeknek, szerkezeteknek többé-kevésbé kötött, a többi szó vagy szerkezet elhelyezkedésétől is függő sorrendi helyük van.” (Rácz 1985: 451.)

Észrevette ezt Hamvas is:

„A mondat szórendje nem lehet önkényes. (...) Az a megállapítás, hogy a mondat hangsúlya elöl van, tévedés. (...) Ellenkezőleg, a legfontosabb a végső szó: a záróakkord, ahol az értelem eldől, és ahol a mondat visszavonhatatlanná válik. Ezért az utolsó hely az állítmányé. (...) Az előrehozott állítmány a mondat egyensúlyát megbontja. A szerkezet alapja nem a grammatika, hanem az indulat. (...) Minél előbbre helyezzük az állítmányt, annál jobban közeledik a kiáltáshoz, ahol a szavak nem logikus rendben, hanem a szenvedélykitörések feldúltságában állnak. (...) A sajtó nem azt mondja, hogy a kormány megbukott, hanem: megbukott a kormány. Miért? Mert a szenzáción felujjong. Ha az állítmány előre kerül, az – mert rendkívüli szórendet használ – nyugtalanít, és izgalmat kelt. A higgadtan felépített, komoly kijelentést tartalmazó mondatban az állítmány, mint a kijelentés tulajdonképpeni súlya, a végső helyen tartózkodik. Rossz költészet, újságírás, konyhanyelv, hevenyészett és rosszhiszemű szónoklat, meggondolatlan rögtönzés arról ismerhető fel, hogy nem beszél, hanem ordít és szaval és agitál. A mondat grammatikai értékét a szabatos szórend dönti el, és ennek ismertetőjele, hogy a mondatot – hacsak az eltérésre nincs valami különös ok – az állítmány zárja be. Minden mondat olyan mérleg, ahol az alany vezetése alatt az első serpenyőben a mondatrészek állnak, a másodikban egyedül az állítmány, amely az egyensúlyt megteremti. Az állítmány a mondat nevezője.” (Hamvas 1992: 86.)

Hamvas az „alany vezetéséről” beszél: ha ezen az alany „primátusát” érti, ennek vannak nyelvészeti hagyományai, főleg a szláv nyelvtudományban. Korunk grammatikusai inkább az állítmány vezető szerepéről beszélnek: az állítmány a mondat magva (egyreselméletekben magmondatról is szó van), de nem zárható ki egy olyan – modern szóval pragmatikai – felfogás, hogy szövegben az alany (pl. az én) irányít. A mondat kapcsán legelőször az állítmányra kérdezzük rá: mit állítunk? És csak azután az alanyra: ki/mi csinál/tesz valamit? A magyar grammatikák tehát az állítmány vezető szerepét vallják: „A mondat szórendjének irányító központja az állítmány” (Rácz 1985: 452.). Korunk grammatikája részben alátámasztja Hamvas gondolatát az állítmány helyéről:

„A nyomatéktalan mondatban az állítmány – ha nem egyszerű alakú – mindig egyenes szórendű, s általában bárhol elhelyezkedhet, de az érzelmileg nem

telített mondatban rendszerint az utolsó előtti helyre kerül: Sötét arcedói *elsimulnak* szépen (Arany: Családi kör). Állhat azonban a mondat élén és a végén is, főleg érzelmi tényezők hatására: Kék volt az ég, süttött a nap (Erdélyi J.: Egy szép reggelre gondolok...); ill.: A rút varangyot véresen megöltük (Kosztolányi: A szegény kisgyermek panaszai).” (Rácz 1985: 454.)

A mondat élére kiemelt állítmány valóban valamiféle „kikiáltói” stílus következménye. Az újságíró-iskolákban tanítják is, hogy a hírt, tudósítást igével kell kezdeni, mert az felkelti az olvasók, hallgatók stb. érdeklődését.

Hamvas Béla nyelvel kapcsolatos gondolatai egy sajátos antropológiai nyelvészetbe illeszthetők. Ide tartoznak a káromkodásról írottak is. Mi a káromkodás?

„A káromkodás a démoni erőszak varázsförmulája.” (Hamvas 1985: 58.)

Miért káromkodik az ember?

„Ha az ember káromkodik, nemcsak azért teszi, mert a dolgok engedetlenek. A káromkodás kielégítő magyarázata fölött egyelőre nem rendelkezünk. Mindenesetre és biztosan mantra (mágikus formula), hatalmakat idéz meg, és ha már nem tud segítséget nyújtani, legalább bosszút áll, és az engedetlen dolgot azzal, hogy átok alá helyezi, megbünteti. A káromkodás démoni erőt szabadít fel. (...) A nyelv eredetileg mantra-természetű lehetett, de minden bizonnyal törvényes volt. Később (a korrupció következtében) az ember a dolgokat törvénytelenül akarta felhasználni, s ezért a dolgok nem engedelmessé váltak.” (Hamvas 1992: 56.)

Pontosan látja és le is írja, hogy a káromkodás egy nyelvi funkciót valósít meg („démoni erőt szabadít fel”), és mágikus (szilárd, megkövesedett, mantaraként ismételhető) formula. A lényegét pszichológista alapon úgy fogalmazhatnánk meg: a tudatalatti terméke, ösztönös nyelvhasználat. Szembeállítja az Isten támogatását kérő, de hasonló motivációból („a dolgok engedetlenek”) fakadó fohással:

„Magasabb fokon az ember a leigázásra mindig újabb formulákat eszel ki, alacsony fokon, ha a dolog ellenáll, káromkodik. Többnyire Istent szidalmazza, (egy másik formula Isten támogatását kéri), abban a hiszemben, hogy a dolgok fölött való hatalomtól Isten fosztotta meg.” (Hamvas 1985: 57.)

A káromkodás és a fohász mantrája tehát hasonló. A káromkodások általános és stabil volta pedig abból következik, hogy kiszolgáltatott az ember:

„Az ember a viszonylatoknak nem ura többé, és valójában sejtelve sincs arról, mi történik. Újabb ok a káromkodásra. A dolgok engedetlenek. Saját törvényeiket követik, és az ember parancsát nem teljesítik.” (Hamvas 1985: 57.)

Hamvas még mélyebbre ás a nyelvi funkciók kapcsán. A mai beszédaktuselmélethez közelít egyes gondolataival:

„a mágia azon alapszik, hogy a dolgok és a sors és az események bizonyos magatartással és nyelvi formulákkal befolyásolhatók. Az emberi beszéd és cselekvés valamely kapcsolatban áll az embert kormányzó erővel, és ezeket bizonyos szavakkal és tettekkel befolyásolni lehet.” (Hamvas 1985: 51.)

A nyelv keletkezését is érinti egy-egy utalással. Ilyen az ősnyelv és az őshang, ebben mintha Freud hatását éreznénk:

„Ha van ősnövény és ősnyelv, és van emberi alapállás, őshang is van.” (Hamvas 1985: 80.)

Valamint idesorolható a madárhang (ének) és emberi nyelv, zene és nyelv kapcsán leírt gondolata:

„A madarak zenéje inkább zene, mint az embereké; az emberi zene nagyobbik felében beszéd.” (Hamvas 1985: 81.)

Hamvas Béla szkeptikus volt a hivatalos tudománnyal szemben. Ezért is volt szabad, gondolatait minden gúzsba kötöttség nélkül árnyalhatta. A hivatalos, merev tudománnyal szembeni ellenérzése máig szóló üzenet:

„Tudásunk kicsiny, vagy inkább rengeteg tévleméletünk van, és annak a valaminek, amit tudománynak neveznek, minden művelete rossz.” (Hamvas 1985: 78.)

Irodalom

Hamvas Béla, *Patmosz II. Esszék*, 2. rész, Életünk Könyvek, Szombathely, 1992.

Karácsony Sándor, *A magyar észjárás*, Magvető, Budapest, 1985.

Rácz Endre szerk., *A mai magyar nyelv*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

E számunk szerzői

Baka Györgyi (1951) – költő, könyvtáros, Érd

Balázs Géza (1959) – nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár, Budapest

Báthori Csaba (1956) – író, kritikus, műfordító, esszéista, Budapest

Benkő Ildikó (1966) – költő, középiskolai tanár, Budapest

Deréky Géza (1951) – műfordító, Kecskemét

Fenyvesi Félix Lajos (1946) – költő, újságíró, Budapest

Fogarasi Sándor (1973) – középiskolai tanár, Szeged

Füleki Gábor (1980) – költő, középiskolai tanár, Dabas

Hegy Botos Attila (1970) – költő-filozófus, alkotóművész, Budapest

Hegy Zoltán Imre (1967) – költő, kritikus, szemlémmer, szerkesztő, Budapest

Izstray Botond (1946) – író, Budapest

Makkai-Kiss Nóra (1957) – költő, Budapest

Nagyatádi Horváth Tamás (1974) – szabad foglalkozású, Zámoly

Palkovics Tibor (1969) – filozófus, Szentendre

Szántó F. István (1964) – egyetemi oktató, Budapest

Szócs Géza (1953) – költő, író, Piliscsaba

Toót-Holló Tamás (1966) – író, szerkesztő, Budapest

Turai Kamil (1952) – esztéta, költő, Kecskemét

Weiner Sennyei Tibor (1981) – költő, író, műfordító, szerkesztő, utazó, Szentendre